

نگاهی نو به قلعه میر غلام هاشمی، با توجه به عناصر سازنده بنا (قلعه یا کاروانسرا)

دکتر مجید ساریخانی

استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه شهرکرد.

Sarikhanimajid@yahoo.com

اکبر شریفی نیا

دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس

ندا قنبری

دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس

تاریخ دریافت

(از ص ۱۶۱ تا ۱۷۲)

چکیده

قلعه میرغلام هاشمی در استان ایلام و در روستای فرهاد آباد از توابع شهرستان دره‌شهر قرار دارد. بنای قلعه، بر طبق کتیبه موجود در قسمت ورودی آن، مربوط به دوره‌ی قاجاریه است. این کتیبه تنها مدرکی است که از بنا با نام قلعه یاد می‌کند. علیرغم معنایی که از این کلمه استنباط می‌شود در این بنا همانند قلاع این دوره هیچ تمهیدات نظامی در نظر گرفته نشده است. هیچ نشانی از برج‌های دیدبانی با تیرکش‌های بزرگ، درهای آهنی و خندق، انبار مهمات، زندان و... که از شاخص‌های معماری نظامی قلاع ایران می‌باشند، در این‌جا دیده نمی‌شود. آنچه در این پژوهش مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و یافته‌ی تحقیق را در بر می‌گیرد اثر معماری میرغلام‌هاشمی واقع در روستای فرهادآباد است. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با گردآوری اطلاعات به صورت میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای، به بررسی و تحلیل کارکرد اصلی بنا با مقایسه‌ی آن با دیگر بناهای مشابه از دوره‌ی قاجاریه، جهت روشن کردن کارکرد بنا و در نتیجه تصحیح وجه تسمیه‌ی آن پرداخته است. هدف پژوهش بر آن است که با تحلیل داده‌های موجود، کارکرد اصلی این بنا را مشخص سازد که قلعه است یا کاروانسرا. سؤال نگارندگان در این پژوهش مبتنی بر آن است که شاخصه‌های معماری به کار رفته در شاکله‌ی این بنا چگونه قابل تبیین است و فرضیه‌ی تحقیق مبتنی بر آن است که مشخصه‌های معماری به کار رفته در این بنا مصداق کاملی از یک کاروانسرای قاجاری است. نتیجه‌ی پژوهش نشان می‌دهد که این اثر، کاروانسرای نوع کاروانسراهای خصوصی است که در کنار کارکرد اصلی خود، نقش حفاظتی و دفاعی را نیز بر عهده داشته است. این بنا، هم در امر کمک رسانی به مقررات مملکتی نظارت داشته و هم این‌که با تنظیم نمودن مناسبات اجتماعی روستاهای اطراف خود، علاوه بر راهنمایی قافله‌های کاروانی سود و عایدات فراوانی را نصیب خان منطقه نموده است.

واژگان کلیدی:

ایلام، دره‌شهر، فرهادآباد، قاجاریه، قلعه‌ی میرغلام‌هاشمی، کاروانسرا.

مقدمه

شهرستان دره شهر، با دار بودن آثاری غنی از گذشته های دور تاریخی، متأسفانه از تیررس مطالعات و پژوهش‌های دقیق و تحلیلی، به دور مانده است. قلعه میرغلام‌هاشمی، در روستای فرهادآباد، از جمله بناهای باقی‌مانده از معماری دوره قاجاریه است. این بنا، از سوی بسیاری از کارشناسان میراث فرهنگی منطقه ایلام، تنها با توجه به‌کار رفتن کلمه «قلعه» در کتیبه‌ی ورودی بنا، با عنوان قلعه، بدون هیچ‌گونه تحلیلی بر عناصر سازنده‌ی بنا، به ثبت رسیده است. در بررسی که از سوی نگارندگان در این بنا صورت گرفته است، هیچ‌گونه تمهیدات نظامی، که گویای معماری و موقعیت استراتژیک نظامی بنا باشد، از جمله، برج‌های دیده بانی، درب آهنین، اسلحه‌خانه و یا زندان و ... دیده نشده است. این امر، دلیلی بر نگرش این پژوهش برای درک بهتر وجه تسمیه‌ی این بنا گردید. با توجه به کمبود منابع تاریخی منطقه‌ی دره‌شهر، به خصوص در دوران قاجاریه، نگارندگان به مطالعه‌ی تطبیقی این بنا با سایر بناهای هم‌دوره‌ی آن و برای تکمیل تحلیل‌های خود، به مصاحبه حضوری با یکی از ریش سفیدان این منطقه، که در این بنا و در خدمت میرغلام‌هاشمی زندگی کرده‌اند، پرداخته‌اند.

آن‌چه داده‌ی این پژوهش را تشکیل می‌دهد اثر معماری میرغلام‌هاشمی است. سؤال نگارندگان در این پژوهش آن است که شاخصه‌های معماری به‌کار رفته در شاکله‌ی این بنا چگونه قابل تبیین است؟ و فرضیه‌ی تحقیق مبتنی بر آن است که مشخصه‌های معماری به‌کار رفته در این بنا مصداق کاملی از یک کاروانسرای قاجاری است. هدف پژوهش بر آن است که با تحلیل داده‌های موجود، کارکرد اصلی این بنا را مشخص سازد که قلعه است یا کاروانسرا. بنابراین در بخش پیشینه‌ی مطالعاتی بنا، به اختصار و همراه با جداول شماره ۱ و ۲ به ویژگی‌های معماری قلعه‌ها و کاروانسراهای ایران پرداخته می‌شود تا در قسمت تحلیل داده‌ها و مبحث نتیجه‌گیری، تحلیل مستدلی ارائه شود.

روش تحقیق

روش تحقیق به‌صورت توصیفی-تحلیلی و همراه با مطالعات میدانی منطقه‌ی مورد نظر به‌صورت عکس‌برداری، تهیه پلان و کروکی و ... است.

پیشینه تحقیق

محققین قلاع ایران را در یک تقسیم‌بندی کلی به دو نوع کوهستانی و جلگه‌ای و از لحاظ موقعیت جغرافیایی ساخت آن‌ها و کاربری به انواع مختلف، نظامی و سرحدی، راه‌داری، حاکم‌نشین و ... تقسیم کرده‌اند (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵: ۱۶). تأمین امنیت برای منطقه ساخت قلعه، نخستین بحثی است که معماری قلاع ایران را تحت شعاع قرار داده است. در همه‌ی این بناها عناصری به‌عنوان شاخصه‌های معماری آن‌ها دیده می‌شود که با قرارگیری در کنار یک‌دیگر، شاکله‌ی اصلی قلاع ایران را تشکیل داده است که در این عناصر، وجه نظامی و امنیتی بیشترین اهمیت را دارد (جدول شماره ۱). با توجه به مطالب ارائه شده در جدول شماره ۱، به‌درستی پیداست که معماری قلاع ایران درون‌گرا بوده و این امر با جنبه نظامی و امنیتی این‌گونه بناها ارتباط مستقیمی داشته است. به این معنا که در مواقع حساس نظامی (جنگ) از وابستگی ساکنین قلعه به محیط بیرونی آن، جلوگیری می‌کرد.

از سویی دیگر، کاروانسراها در معماری ایران در ادوار مختلف تاریخی از جایگاه والایی به خصوص در مسیر شبکه‌های ارتباطی برخوردار بوده‌اند. تحول و گسترش کاروانسراهای ایران در ادوار مختلف به وضعیت اجتماعی، اقتصادی، مذهبی و... بستگی داشته و شکل‌گیری و توسعه‌ی آن با موارد یاد شده در ارتباط بوده است (کیانی، ۱۳۷۹: ۲۶۵). کاروانسراها دارای تقسیم‌بندی‌های متفاوتی هستند؛ به‌عنوان مثال انواع کاروانسراها بر اساس مالکیت که شامل کاروانسراهای شاهی (این نوع کاروانسراها، کاملاً در اختیار و انحصار استفاده شاهنشاه بوده‌اند)؛ کاروانسراهای خصوصی (این‌گونه کاروانسراها به بخش خصوصی تعلق داشت. همواره دارا بودن یک کاروانسرا عواید سرشاری برای صاحبش می‌آورد)؛ کاروانسراهای خیریه و اوقاف (در این‌گونه از کاروانسراها، خدمات ارایه شده از سوی ممولین بدون دریافت هیچ‌گونه مبالغی در اختیار مردم عادی قرار می‌گرفت) یا گونه‌شناسی کالبدی کاروانسراها که شامل کوهستانی، کرانه‌ی پست خلیج‌فارس، حیاط دار مرکز ایران (که خود شامل کاروانسرای‌های مدور، چندضلعی، دو ایوانی، چهار ایوانی و کاروانسراهایی با تالار ستون‌دار هستند) یا کاروانسراهایی با پلان متفرقه که این گروه از کاروانسراها، نقشه و معماری آن‌ها با سایر گروه‌های دیگر متفاوت است. دلایل مختلفی چون، سلیقه و ذوق معمار، نفوذ معماری خارجی و شرایط و موقعیت جغرافیایی در احداث این‌گونه کاروانسراها نقش داشته است (کیانی، ۱۳۷۳: ۱۴). از بررسی کاروانسراهای ایران چنین بر می‌آید که اساس معماری کاروانسراها مانند سایر بناها، تابع شیوه‌ی سنت و سبک رایج زمان بوده است. شیوه‌ی معماری، محل و منطقه، مصالح ساختمانی و موقعیت جغرافیایی نقش مؤثری در ایجاد این‌گونه بناها داشته است (همان: ۵) و ویژگی‌های کلی آن در جدول شماره ۲ آمده است.

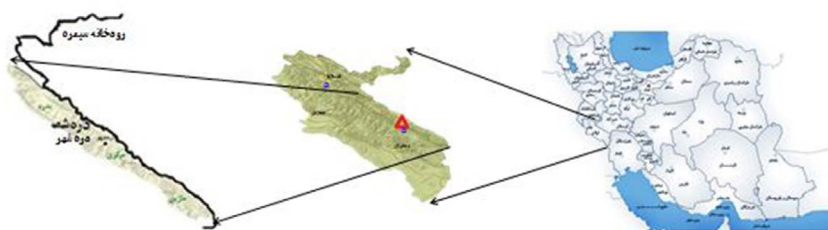
در ادامه به بررسی و تحلیل عناصر اصلی سازنده‌ی بنای قلعه میرغلام‌هاشمی با توجه به مطالب فوق‌الذکر پرداخته و از نمونه‌های موردی دوره‌ی قاجاریه برای روشن شدن کاربری اصلی این بنا کمک گرفته‌ایم. تنها پژوهش صورت گرفته در مورد این بنا، کتاب معرفی اجمالی قلعه‌های باستانی استان ایلام، نوشته‌ی حبیب‌الله محمودیان است که به‌طور خیلی خلاصه و مختصر به توصیف بنا پرداخته است و هیچ مطالعه‌ی علمی و مشخصی در این باره صورت نگرفته است.

۱- وضعیت جغرافیایی - تاریخی دره شهر

دره شهر از توابع استان ایلام، در ۱۴۲ کیلومتری جنوب شرقی شهرستان ایلام و در ۳۵ کیلومتری غرب شهرستان پلدختر به عرض و طول جغرافیایی ۳۳ درجه و ۷ دقیقه و ۴۷ درجه و ۲۱ دقیقه، در شرق ویرانه‌های شهر تاریخی سیمره بنا شده است (تصویر شماره ۱).

بیشتر مورخان پشتکوه را «ماسبذان» و پیشکوه و سیمره را «مهرجانکذک» نام

تصویر شماره ۱: موقعیت جغرافیایی شهرستان دره شهر (نگارندگان).

جدول شماره ۱: برخی از ویژگی‌های بارز به‌کار رفته در معماری قلاع ایران ۱.

حصارهای مرتفع و مستحکم	این حصارها با ارتفاع و پهنای مناسب و با مصالح بومی منطقه ساخته می‌شد.
دیوارهای مرتفع لبه بام	در این قسمت، روزه‌ها و کنگره‌هایی تعبیه می‌شد تا نگهبانان ضمن دیده بانی، در مواقع هجوم دشمن از آن‌ها تیراندازی کنند. گاهی در بالای این درها و دروازه‌های ورودی، کانال‌هایی را برای ریختن مواد مذاب بر روی مهاجمین تعبیه می‌کردند.
برج و باروها	این برج‌ها در دوره اسلامی با قطرهای مختلف ساخته می‌شدند. برج‌های کم قطر بیشتر به صورت توپیر و برج‌های حجیم تر با فضاهای خالی و کاربردی در میانه، به صورت سه طبقه و با تیرکشی‌هایی در بدنه به ابعاد مختلف، ساخته می‌شدند.
دروازه‌ها و درهای ورودی قلع	دروازه‌های اصلی قلعه‌ها معمولاً دارای پوشش طاقی و دربی چوبی و مستحکم بودند که برای جلوگیری از آتش زدن درب‌ها توسط دشمن، آن را با روکش فلزی پوشش می‌دادند (درهای فلزی و سنگی نیز موجود بوده است). گاهی در بالای این درها و دروازه‌های ورودی، کانال‌هایی را برای ریختن مواد مذاب بر روی مهاجمین تعبیه می‌کردند.
اتاق‌هایی در بالای درهای ورودی	این اتاقک‌ها، در بالای درهای ورودی، دارای روزه‌هایی بودند تا ورود و خروج افراد را بررسی و کنترل نمایند.
آب انبارها	در مواقع بحرانی و جنگ، که دروازه قلعه بسته می‌شد، آب مورد نیاز ساکنین قلعه را تهیه می‌کردند.
خندق	در قسمت‌های مختلف قلعه، به خصوص در اضلاع اصلی بنا از جمله نقاط آسیب پذیر قلعه، کنده می‌شد.
حمام و گرمابه درون قلعه	در جهت تأمین امور بهداشتی قلعه مورد استفاده قرار می‌گرفت.
اسلحه خانه	محل تجهیزات نظامی قلاع بود.
سرباز خانه	محل استراحت و سکونت سربازان قلعه را به خود اختصاص می‌داد.
انبارهای آذوقه	محل نگهداری خمره‌های مواد غذایی در مواقع حساس نظامی بودند.
زندان	محل زندانی نمودن سربازان مهاجم به قلاع بودند.
اصطبل	محل نگهداری چهارپایان (که بیشتر از اسب استفاده می‌شد) در داخل فضای قلعه.

برج‌های حفاظتی	در مواقع امنیتی برج‌هایی برای محافظت در چهار گوشه کاروانسراها ایجاد می‌شد. البته گاهی این برج‌ها فاقد جنبه نظامی بوده و تنها محلی برای احوالات تأسیسات نظامی کاروانسرا محسوب می‌شدند.
تزیینات	کاروانسراها دارای تزیینات آجرکاری، کاشی‌کاری، گچ‌کاری و... بودند (کاروانسرای جهان آباد، رباط شرف و...). تمامی درها، پنجره‌ها، توفتگی دیوارهای حیاط، اتاق‌ها و... عموماً دارای تزیینات طاق نما هستند.
خدمات	از جمله نگهداری و حراست از اموال و چهارپایان کاروانیان و تهیه آذوقه و غذای آن‌ها در مقابل دریافت مبالغی از کاروان داران. همچنین ورودی بعضی از کاروانسراها، حمام، بازار، مسجد و... جهت رفاه حال مسافران وجود داشت (کاروانسرای مهیار و...)
تأمین آب کاروانسرا	از طریق احداث آب انبارها در محوطه داخلی بنا یا گاهی با احداث کاروانسرا در مسیر رودخانه‌های پر آب و از طریق زه‌کشی و کانال‌کشی این مشکلات مرتفع می‌شد (کاروانسرای یزد خواست، کاروانسرای بیستون و...).
روشنایی کاروانسراها	به هنگام روز این روشنایی از طریق روزه‌های سقف و یا پنجره‌ها تأمین می‌شده است. شب هنگام نیز از پیه سوز و یا دیگر وسایل روشنایی این امر میسر می‌شد.
بادگیر	با توجه به موقعیت جغرافیایی و آب و هوایی برای تهویه و خنکی بناهای داخلی کاروانسراها مورد استفاده قرار می‌گرفت (رباط زین‌الدین، کاروانسرای جو خواه)
بخاری	از دوره صفویه به بعد در بسیاری از بناهای کاروانسرای و در اتاق‌ها و اصطبل‌های کاروانسرا محلی برای بخاری تعبیه می‌شد (تأمین گرما و روشنایی و ...)
سرویس بهداشتی و حمام	حمام‌ها و آبریزگاه‌ها معمولاً در گوشه‌های حیاط و در زیر یا داخل برج‌ها ساخته می‌شده است (کاروانسرای رباط کریم، زواره و...). گاهی حمام بیرون از کاروانسرا ساخته می‌شد (کاروانسرای حوض سلطان)
پشت بام	سقف و پشت بام‌ها اکثراً مسطح و یا شیب کم ساخته شده‌اند.
درهای ورودی و پنجره‌ها	هر کاروانسرا دارای ورودی یا دروازه بود. درها و پنجره‌ها از چوب سرو، سپیدار، چنار و یا از چوب‌های جنگلی ساخته می‌شد. در بالای هر ورودی اتاقک‌هایی قرار داشت که هم محل نگهداری از مال‌التجاره‌ها و ورود و خروج به داخل کاروانسرا بود و هم مورد در مواقع عادی، استفاده شخص کاروانسرا دار و یا میهمان ویژه کاروانسراها بود.
هشتی	به صورت هشت یا چهار ضلعی در قسمت ورودی ساختمان و ارتباط دهنده ورودی ساختمان و فضای داخلی کاروانسراها بود.
کتیبه	معمولاً هر کاروانسرای دارای کتیبه‌ای در ایوان ورودی کاروانسرا بود که با خطوط مختلف چون کوفی، نسخ، ثلث، نستعلیق بر روی سنگ و... نقش شده بود.
حوض خانه	برخی از کاروانسراها، حوضی مربع یا دایره‌ای شکل (سنگاب) برای وضو گرفتن و... داشتند.
اصطبل	محل استراحت و نگهداری از حیوانات

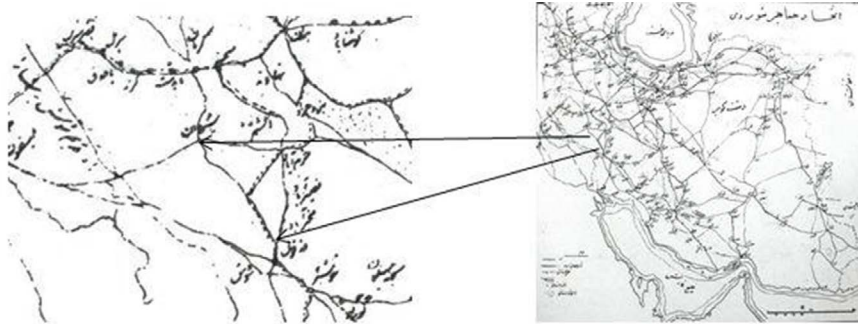
جدول شماره ۲: برخی از ویژگی‌های بارز به‌کار رفته در معماری کاروانسراهای ایران. ۲

نهاده‌اند؛ و به عبارت دیگر پایتخت ماسپدان را «شیروان» و مرکز پیشکوه را «دره‌شهر انگاشته‌اند» (کامبخش‌فرد، ۱۳۶۸: ۴۵-۴۱). ابن‌خردادبه و مقدسی، هم سیمره را از ولایت مهرجان قذق می‌دانند (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۰: ۳۳). «... مهرجان قذق، که همان سیمره کمره باشد و ماه بصره که نهبوند است و ماه کوفه...» (مقدسی، ج. ۲، ۱۳۶۱: ۵۷۴). تمام مسافرائی، که به ناحیه سیمره آمده‌اند، مانند: هرتسفلد، راولینسون، دمرگان و... این خرابه‌ها را دیده‌اند. شهر عجیبی است شاید متجاوز از پنج هزار خانه داشته، از ابتدای تنگ تا انتهای آن یعنی دامنه‌ی کوه، آثار بنا از گچ و سنگ نمایان است (stein. 1940: 206-208). در سده سوم هجری به علت پیشرفت اقتصاد پولی و شبکه‌ی حمل و نقل، مراکز بزرگ تجاری و انبارهای عمده که تا حدی در دوران پیش از اسلام از اهمیت‌شان کاسته شده بود ایجاد شد، از جمله سیمره در کوه‌های زاگرس که در آن خرما، گردو و فندق و... انبار می‌شده است (اشپولر، ۱۳۷۳: ۲۲۳). در کتاب‌های مختلف تاریخی از جمله اطلس تاریخ ایران، سیمره از دوره‌ی آل‌بویه به بعد دیده نمی‌شود و این خود حاکی از این است که این شهر بعد از این تاریخ حیاتی نداشته است. به‌طور کلی می‌توان گفت که، مورخین و جغرافیدانان از محدوده‌ی ای که دره شهر امروزی در آن واقع شده است با نام «مهرجان قذق» «مهرجان گدک» و گاه با نام «ماسپدان» و بالاخره «سیمره» که در مواردی با املا «صیمره» ذکر کرده‌اند (لک‌پور، ۱۳۸۹: ۱۲). بعد از اتابکان لر، حکومت دره‌شهر را والیان ابوقداره، از جمله حسین خان، غلامرضاخان، حسینقلی‌خان ابوقداره، به‌دست گرفتند که با پرداخت خراج سالیانه به حکومت مرکزی، دره شهر را در اختیار داشتند. قبل از سال ۱۳۳۸ هجری شمسی دره شهر که یکی از بخش‌های ایلام بود از این سال برای مدتی جزء توابع شهرستان خرم‌آباد گردید و سپس در تقسیمات جدید کشوری به یکی از شهرستان‌های ایلام تبدیل شد» (ارجمندی، ۱۳۸۴، ۲۶-۲۵).

۲- شبکه‌های ارتباطی دره‌شهر در ادوار مختلف تاریخی

از روزگاران باستان تاکنون شاهراه‌های ایران چندان تغییر مسیر نیافته و گاهی منزلگاه‌ها به علل طبیعی یا اجتماعی از آبادی و اعتبار افتاده و در نزدیکی آن‌ها آبادی یا شهر دیگری پدید آمده و ناچار راه را به‌سوی خود گردانده است (پیرنیا و افسر، ۱۳۷۰: ۱۱۵). راهی که به ولایت مهرجان قذق و مرکز آن شهر سیمره (دره‌شهر) می‌رفت، در سیمره نیز انشعاباتی داشته باین شرح: یک راه با گذشتن از تنگه و راه‌های دشوار کوه «کور kavar» به خوزستان می‌رفت و راه شرقی که منتهی به شاهراه شمال به جنوب می‌گردید. در دوره‌ی اسلامی این پل‌ها ترمیم شد و یا قسمتی از آن تجدید بنا گردید (مهریار، ۱۳۶۵: ۱۸۹) (تصویر شماره ۲). سیمره در سر راه جاده‌ی بازرگانی قرار گرفته است که از همدان به اسدآباد در جبال می‌رسید و از آن‌جا تا حلوان ادامه می‌یافت. سپس به‌طرف دشت‌های بزرگ، شیب پیدا می‌کرد و از طریق پل نهروان به بغداد منتهی می‌شد (اشپولر، ۱۳۷۳: ۳-۲۶۲). از دینور تا سیمره پنج مرحله، از دینور تا سروان ۲ چهار فرسنگ، از سروان تا سیمره یک روز راه، از دیه لور تا کره شش مرحله، از سپاهان تا کاشان سه مرحله (پیرنیا و افسر، ۱۳۷۰: ۹۹) (تصویر شماره ۲). از بغداد تا سیمره یا شیروان شش مرحله است و من این راه نرفته‌ام (مقدسی، ۱۳۶۱: ۸۷). «... و از شهر «شیروان» تا شهر سیمره که شهر استانی است معروف به «مهرجان قذق» دو منزل راه است، و شهر «صیمره» در «مرج افیح» واقع است و در آن مرغزار،

چشمه‌ها و نه‌رهای است که آبادی‌ها و مزرعه‌ها را مشروب می‌کند، و اهل آن، مردمی به هم آمیخته از عرب و عجم، از فارس و کردهایند، و...» (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۴۴). در تصویر زیر عبور جاده کاروان رو از منطقه‌ی دزفول به سمت شیروان دقیقاً از منطقه‌ی دره‌شهر عبور می‌کند، نمایش داده شده است.

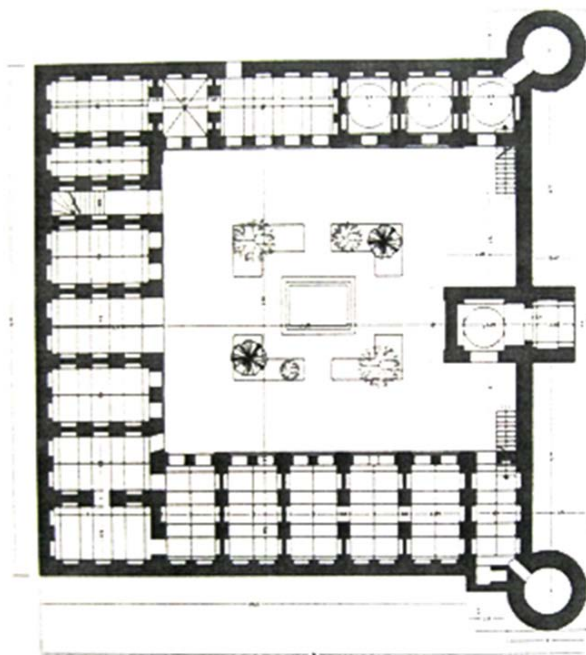

تصویر شماره ۲: راه‌های کاروان رو دره شهر (صیمره) در دوران اسلامی (پیرنیاو افسر، ۱۳۷۰: ۱۴۰).

۳- قلعه میر غلام هاشمی

این بنا در ۶ کیلومتری جنوب غرب شهرستان دره شهر، در کنار جاده دره شهر به ایلام (به فاصله ۴ کیلومتر)، در روستای فرهاد آباد و در کنار رودخانه‌ی سیکان واقع شده است (تصویر شماره ۳).

پلان این قلعه از نوع یک ایوانی و به صورت مربع و با ابعاد تقریبی « ۳۱.۵ در ۲۹.۴۰ » است که در رئوس شمال شرقی و شمال غربی خود دارای دو برج نیم دایره‌ای بیرون زده از ابعاد اصلی بنا است (تصویر شماره ۴). در بسیاری از کاروانسراهای دوره‌ی قاجاریه از جمله کاروانسرای حیدرآباد (جاده بیاض - رفسنجان)، کاروانسرای اتابکی (جاده قم - کاشان)، کاروانسرای خاور (کاور) (جاده فیروز آباد - شیراز) نمونه‌های همانندی که دارای دو برج نیم دایره هستند، دیده می‌شود (نک: کیانی، ۱۳۷۳).

تصویر شماره ۴: پلان قلعه میر غلام هاشمی (میراث فرهنگی استان ایلام، ۱۳۸۷).

۳-۱- نمای بیرونی

در اضلاع شمالی این بنا، دو برج نیم دایره ای شکل قرار دارد که همانند بسیاری از کاروانسراهای دشتی ایران فاقد جنبه نظامی بوده و در زیر آن‌ها بهره برداری‌های متفرقه از جمله محل قرار گیری آبریزگاه‌ها (مستراح) و ... می‌شده است. بر روی بدنه این برج‌ها سوراخ‌هایی تعبیه شده که نقش تهویه هوای داخل برج را بر عهده داشتند (تصویر شماره ۵). در کاروانسراهای رباط کریم، زواره و ... نمونه‌های موردی آن دیده می‌شود (سیرو، ۱۹۴۹: ۲۴۳). در ضلع جنوبی کاروانسرا، بر روی دیوار آن دو اتاقک به شکل مستطیل و با ابعاد تقریبی « ۸ در ۴.۶۰ و ۵.۵ در ۲.۶۵ متر » دیده می‌شود که به گمان قوی با توجه به راه پله‌ای که از کنار ایوان و اتاق کاروانسرادار (نگهبانی) می‌گذرد و نیز هماهنگی با اتاقک بالای در ورودی کاروانسرا، محلی برای استراحت کاروانسرادار و میهمانان و یا در مواقع مورد نیاز نگهبانی و ارتباط با برجک ساخته شده در ضلع غربی کاروانسرا بود.

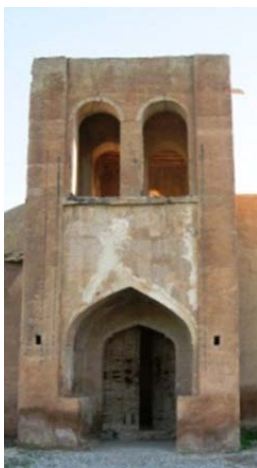
► **تصویر شماره ۵:** راست، برج گوشه شمال شرقی کاروانسرا (نگارندگان، ۱۳۹۰).

شماره ۲، دوره دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۱

نامی باستانی
۱۶۷

▼ **تصویر شماره ۶:** نمایی از ورودی قلعه (نگارندگان، ۱۳۹۰).

۳-۲- ورودی

ورودی بنا، از سطح نمای اصلی جلوتر بوده و کاملاً از نمای ساختمان قابل تفکیک است. این ورودی دارای ارتفاع بیشتری از دیوارهای جانبی خود بوده و به علت دارا بودن فضاهای اضافی مانند شاه نشین و اطاق نگهبان و سرای دار دو طبقه ساخته شده است. درب چوبی دو لنگه گل‌میخ کوبی شده‌ی کاروانسرا، که دارای کوبه‌هایی فلزی می‌باشد، در داخل طاق‌نماهای درگاه و با فاصله مناسبی از لبه‌ی خارجی آن تعبیه شده‌اند، این عمل نیز باعث می‌شود که مراجعہ کنندگان از آفتاب و باران در امان باشند (تصویر شماره ۶).

۳-۳- کتیبه های بنا

در قاب هلالی پنجره ای در قسمت ورودی بنا در سمت راست، کتیبه ای به خط نستعلیق حکایت از ساخت بنا در تاریخ ۱۳۰۳ هجری قمری را دارد (تصویر شماره ۷) ۳. کتیبه‌ی دوم دقیقاً در روبروی در ورودی کاروانسرا واقع شده و متن به خط نستعلیق و این بار نام نیاکان هاشمی را بیان می‌کند. کتیبه‌ی سوم در سمت راست هشتی از واگذاری بنا به اداره‌ی میراث فرهنگی استان ایلام خبر می‌دهد.

۳-۴- حیاط قلعه

هشتی کاروانسرا به صورت چهار ضلعی ارتباط دهنده‌ی ورودی ساختمان به حیاط مرکزی و فضای داخلی است. این کاروانسرا، به صورت یک ایوانی ساخته شده و این ایوان در ضلع جنوبی است و کارکرد تابستانی دارد. این ایوان از هر دو جانب به اتاق‌های اطراف خود که محل زندگی خانواده، خان یا والی می‌باشد، راه داشته است. حیاط این قلعه با چهار باغچه و حوض سنگی مربع شکلی تزئین یافته است. در این بنا ۱۲ حجره دیده می‌شود که به ترتیب بیشتر آن‌ها در ضلع شرقی بنا و مابقی در ضلع غربی بنا واقع شده‌اند. همه این حجره‌ها به لحاظ تزئینات و طرز قرارگیری مشابه هم بوده، به غیر از حجره‌ی گوشه‌ی جنوب غربی قلعه، که مکتب خانگی قلعه دانسته و به صورت طولی و با طرح دو دری ساخته شده است. در گوشه‌ی جنوبی شرقی بنا، مطبخ یا آشپزخانه قلعه به صورت دو اتاق تودرتو دیده می‌شود (تصاویر شماره ۱۰). درون حیاط قلعه سه راه پله دیده می‌شود که به ترتیب در گوشه‌های شمال شرقی و شمال غربی و راه پله دیگر در کنار ایوان جنوبی قرار گرفته‌اند.

۳-۵: تزئینات بنا

تزئینات بکار رفته در کاروانسرای میر غلام عبارتند از، کاربرد گچ برای سفیدکاری داخل اطاق‌ها و تزئینات طاق‌نمایی (طاق گهواره ای) که در نمای بیرونی اطاق‌های روبه حیاط مرکزی و در درون اطاق‌ها دیده می‌شود. در درون اطاق‌ها از طاقچه‌ها و بخاری نیز استفاده شده که علاوه بر بحث کاربردی آن‌ها، می‌توانند جنبه تزئیناتی نیز داشته باشند.

تصویر شماره ۷: کتیبه‌ی ورودی
▲ بنا که در آن تاریخ ساخت بنا و عبارت قلعه استفاده شده است (نگارندگان، ۱۳۹۰).

تصاویر شماره ۱۰: نمایی از حیاط و اتاق‌های پیرامون آن
▲ (نگارندگان، ۱۳۹۰).

۳-۶- تأسیسات جانبی کاروانسرا

به گفته اهالی ساکن در این روستا، در زاویه‌ی شمال غرب کاروانسرا و در کنار رودخانه‌ی سیکان که رودی پر آب در کنار قلعه بود، حمام قرار داشت. ولی متأسفانه امروزه از آن هیچ اثری باقی‌نمانده است. این بنا احتمالاً همانند: حمام‌های دوره‌ی قاجاریه، شامل فضاهای اصلی، بینه، میان در و گرم‌خانه بوده است (فخارتهرانی، ۱۳۷۹: ۲۴۹). این حمام علاوه‌بر این سه بخش اصلی، «اجزایی از جمله، سالن‌ها و دالان‌ها - رخت‌کن - حوضچه‌های آب سرد و گرم - آب انبار - کانال‌های آبرسانی و کانال‌های دفع فاضلاب، انبار سوخت و سیستم حرارت‌دهی مناسب و... بوده است» (سیرو، ۱۹۴۹: ۲۳۷).

۳-۷- اصطبل

محل نگهداری چهارپایان در این بنا در مجتمعی بیرون از فضای داخلی قلعه قرار داشته است. این امر به دلایلی از جمله محدود بودن ابعاد کاروانسرا، مدل اتاق‌ها و ابعاد حیاط و یا امکانات و تسهیلات جانبی از قبیل نگهداری جداگانه در خارج از بنا و امکانات کمکی دیگر بوده است.

در حالت استثنایی کاروانسراهایی که جنبه‌ی بهره‌برداری عام نداشته باشند، به نحوی در استفاده مأمورین دولتی و ارتشیان بوده و با در نظر گرفتن جنبه‌ی آماده باش و سرعت عمل، به‌طریق ذکر شده ساخته می‌شده‌اند (کاروانسرای علی‌آباد در نزدیکی یزد، فاقد اصطبل است)، (ایوازیان، ۱۳۷۴: ۵۹۷).

۴- تحلیل بنا با استناد به عناصر سازنده‌ی و کتیبه‌ی ورودی آن

با مطالعه و بیان بسیاری از ویژگی‌های قلاع و کاروانسراهای ایران دوره‌ی اسلامی و مقایسه‌ی عناصر اصلی سازنده‌ی بنای قلعه مورد مطالعه، به روشنی پیداست که این بنا را باید از انواع کاروانسراهای دوره‌ی قاجاریه با پلان یک ایوانی در نظر گرفت. در جدول شماره ۳ بسیاری از عناصر کالبدی این بنا به‌طور خلاصه بررسی و تحلیل شده است و همان‌گونه که مطرح شد، تنها مدرکی که گویای کارکرد نظامی این بنا با عنوان قلعه است، کتیبه‌ی ورودی این بنا است. از کتیبه بنا که به‌صورت شعر و به خط نستعلیق کتابت شده و حاوی متن زیر است:

نصر من الله و فتح القریب

در زمان شهنشاہ دوران / ناجی ملک ملت ایران

پهلوان پادشاہ ملک عجم / کرد این زمین چو باغ ارم

میر هاشمی نسب غلامرضا / که بود خادم امام رضا

خواست باشد از خدای مبین / ساخت این قلعه بهشت امین

بهر تاریخ گرگشایی لب / باغ فردوس می‌نماید طلب

تاریخ ساخت بنا: ۱۳۰۳ هجری قمری.

با استناد به متن کتیبه نکات ذیل قابل استنباط است:

الف. نام حامی و یا احتمالاً سازنده بنا، میر هاشمی نسب غلامرضا است؛ ب. تاریخ ساخت اثر، ۱۳۰۳ ق. هم‌زمان با سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار است و دو بیت کتیبه حاوی القاب و عناوین این پادشاہ قاجاری است؛ ج. اعتقادات و بینش اعتقادی سازنده اثر و مرمغان منطقه سیمره در زمان ساخت اثر از این کتیبه قابل استنباط است و با ذکر خادم امام رضا بیانگر شیعه‌ی ۱۲ امامی بودن آن‌ها است. د. خط کتابت کتیبه نستعلیق است و خطی است که مبدع آن‌ها ایرانی‌ها بودند

و استفاده از این خط ارتباط تنگاتنگی با هویت تاریخی، ملی و قومی ایران دارد. نکته‌ی مهمی که در کتیبه نهفته است در مورد کاربری این اثر تاریخی است که اذعان به قلعه بودن آن دارد؛ اما این امر کاملاً مغایر با عناصر اصلی سازنده‌ی بنای قلعه است. این احتمال بسیار قوی وجود دارد که این اصطلاح، یک اصطلاح محلی بوده است که بدون هیچ‌گونه توجهی به کارکرد اصلی بنا در نظر گرفته شده است. بر طبق گفته یکی از ساکنین قدیمی این روستا، هیچ مسئله نظامی در این دوره رخ نداده و این محل تنها مکانی برای همراهی سواران و ره‌گذران به مسیرهای ایلام، پل دختر، آبدانان و ... و همچنین محلی برای انجام مناسبات اجتماعی روستاهای اطراف بوده است (قدیمی، مصاحبه شونده: ۱۳۹۰/۳/۱۲) ۴. از سویی دیگر وظیفه حراست و حفاظت از این مکان راه، بنایی ساخته شده بر روی کوه‌پایه‌های جهت غربی بنا بر عهده داشته که این قسمت متأسفانه از بین رفته و هیچ مدرکی برای نشان دادن و ... برجای نمانده است.

جدول شماره ۳: مقایسه عناصر سازنده‌ی معماری قلعه میر غلام هاشمی با عناصر سازنده‌ی معماری قلاع و کاروانسراها. ▼

ویژگی‌های کلی معماری کاروانسراها		ویژگی‌های کلی معماری قلاع	
برج‌های حفاظتی	کاربری نظامی نداشته‌اند.	حصارهای مرتفع و مستحکم	دارای دیوار مرتفع و مستحکم
تزئینات	طاق نما و سفیدکاری شده است.	دیوارهای مرتفع لبه بام	-
خدمات	حمام، تهیه آذوقه از روستای اطراف، نگهداری و حراست از اموال کاروانیان.	برج‌های و بارو	-
تأمین آب کاروانسرا	در کنار رودخانه سیکان و کانال کشی و زهکشی آب به درون کاروانسرا	دروازه‌ها و درهای ورودی قلعه	-
حوض خانه	در وسط حیاط قرار دارد.	آب انبارها	-
روشنایی کاروانسراها	از طریق پنجره‌ها تأمین می‌شد.	خندق	-
بادگیر	در بالای راه پله کناری ایوان در ضلع جنوبی می‌توانسته است کاربری بادگیر را داشته باشد چرا که به داخل ایوان راه داشته است.	حمام و گرمابه درون قلعه	-
بخاری	در تمامی اطاق‌ها دیده می‌شود.	اسلحه خانه	-
سرویس بهداشتی و حمام	مستراح در زیر برج‌های نیم دایره و حمام در ضلع شمال غربی قلعه و بیرون از آن قرار داشت.	سرباز خانه	-
سقف و پشت بام	به صورت مسطح و با کمی شیب ساخته شده است.	انبارهای آذوقه	-
درهای ورودی و پنجره‌ها	ساخته شده از چوب با کلون‌های آهنی و ...	زندان	-
هشتی	به صورت چهار ضلعی.	اصطبل	-
کتیبه	در متن توضیح داده شده است.		
اصطبل	در بیرون از قلعه.		

بنای میر غلام هاشمی

نتیجه گیری

نتیجه‌ی پژوهش نشان می‌دهد که طرح و پلان این اثر با استناد به جدول شماره ۳، کاروانسرای از نوع کاروانسراهای خصوصی است که در کنار کارکرد اصلی خود، نقش حفاظتی و دفاعی را نیز بر عهده داشته است؛ اما در مقایسه با عناصر معماری به کار رفته در قلاع اسلامی فاقد مشخصات قلعه نظیر برج و باروهای فراوان، خندق‌ها، قرار گیری در نقاط مرتفع و... است؛ بنابراین، در مورد کاربری این بنا باید اذعان داشت که هم در امر کمک رسانی به مقررات مملکتی نظارت داشته و هم این‌که با تنظیم نمودن مناسبات اجتماعی روستاهای اطراف خود، علاوه بر راهنمایی قافله‌های کاروانی، سود و عایدات فراوانی برای خان منطقه داشته است.

با بررسی این بنا و مقایسه آن با نمونه‌های دوره‌ی قاجاری می‌توان طرح و الگویی مشابه از معماری، طراحی و ساخت کاروانسرا با مشخصات ذکر شده در جدول تطبیقی شماره ۳ ارائه داد به نحوی که متناسب با موقعیت جغرافیایی منطقه بنا شده‌اند و نمونه مورد مطالعه با توجه به شرایط جغرافیایی و عدم دسترسی به راه‌های کاروان رو اصلی در سراسر ایران، در مقیاسی بسیار کوچک‌تر از سایر کاروانسراهای این دوره و با معماری که برخاسته از فرهنگ منطقه‌ای حاکم بر آن و با مصالح بومی منطقه، ساخته شده است، و این مسئله در کنار به کارگیری شرایط بومی و محلی ساخت کاروانسراهای دوره قاجاریه، امری کاملاً ملموس و طبیعی به نظر می‌رسد. از مشخصات این بنا، دارا بودن کتیبه است و وجود آن نقش بارزی در گاهنگاری اثر دارد و به وضوح تاریخ اثر را بیان کرده است و در قاجاری بودن آن شک و تردیدی باقی نمی‌گذارد. همین شاخصه می‌تواند به گاهنگاری تطبیقی دیگر کاروانسراهای مشابه ایران؛ به خصوص منطقه غرب، یاری رساند. این کتیبه حاوی نکات مهم دیگری نظیر ذکر نام حامی یا احتمالاً سازنده اثر، کاربری اثر، بینش اعتقادی مردمان منطقه در دهه‌ی اول ۱۳۰۰ ه. ق. با به کار بردن عنوان خادم امام‌رضا ارایه می‌دهد.

پی‌نوشت‌ها

- ۱: تمامی ویژگی‌های بیان شده از معماری قلاع و کاروانسراهای ایران با مطالعه کتب مختلف و جمع آوری ویژگی‌های بارز آن‌ها جمع آوری شده‌اند.
- ۲: سروان همان شیروان کنونی است.
- ۳: تصویر شماره ۷، یعنی همان کتیبه ورودی بنا، تنها مدرکی است که لفظ قلعه در مورد بنا بکار رفته است.
- ۴: این شخص بنام «کایه قدمی» یکی از کسانی بوده که، در این بنا و در خدمت میر غلام‌هاشمی زندگی می‌کرده است.

تشکر و سپاسگزاری

نگارندگان از تمامی کسانی که در امر انجام این پژوهش، یاری‌گر ما بودند، اداره کل میراث فرهنگی استان ایلام، میراث فرهنگی شهرستان دره‌شهر، کایه قدمی، خانم شریفی‌نیا، عرشیا پناهی و زهرا شریفی‌نیا کمال تشکر را دارند.

منابع

۱. **ارجمندی، رویا**. ۱۳۸۷. «بررسی قلعه های قاجاریه در استان ایلام». دانشگاه آزاد اسلامی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. (منتشر نشده).
 ۲. **ابن الفقیه، احمد بن محمد بن اسحاق الهمذانی**. ۱۳۴۹. البلدان / ترجمه مختصر. تهران. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
 ۳. **ابن خرداد به**. ۱۳۷۰. المسالك الممالک. ترجمه دکتر حسین قره چانلو. تهران: ناشر مترجم.
 ۴. **اشپولر، برتولد**. ۱۳۷۳. تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی. ترجمه، جواد فلاطوری. تهران. انتشارات علمی و فرهنگی.
 ۵. **ایوازیان، سیمون**. ۱۳۷۴. روند شکل گیری کاروانسراهای برون شهری (تحلیل کالبدی کاروانسراهای حاشیه کویر). مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران. چاپ اول. جلد اول. تهران. انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
 ۷. **پیرنیا، محمد کریم. کرامت الله افسر**. ۱۳۷۰. راه و رباط. چاپ دوم. تهران. انتشارات سازمان میراث فرهنگی و انتشارات آرمین.
 ۸. **سیرو، ماکسیم**. ۱۹۴۹. کاروانسرا های ایران و ساختمان های کوچک میان راه ها، ترجمه بهنام، عیسی، تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران
 ۹. **فخار تهرانی، فرهاد**. ۱۳۷۹، حمام ها، معماری ایران (دوره ی اسلامی)، گردآورنده، محمدیوسف کیانی، چاپ ششم. تهران. انتشارات سمت.
 ۱۰. **کامبخش فرد، سیف الله**. ۱۳۶۸، «دره شهر»، شهرهای ایران، ج ۳، تهران. انتشارات جهاد دانشگاهی.
 ۱۱. **کیانی، محمد یوسف. ولفرام کالیس**. ۱۳۷۳. کاروانسراهای ایران. چاپ اول. تهران. انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
 ۱۲. **کیانی، یوسف**. ۱۳۷۹، کاروانسراها، معماری ایران (دوره اسلامی)، گردآورنده، محمدیوسف کیانی، چاپ ششم. تهران. انتشارات سمت.
 ۱۳. **لکپور، سیمین**، ۱۳۸۹، کاوش ها و پژوهش های باستان شناسی در دره شهر (سیمره)، چاپ اول، تهران، انتشارات پازینه.
 ۱۴. **ملازاده، کاظم. مریم محمدی**. ۱۳۸۵. قلاع و استحکامات نظامی. تهران. انتشارات سوره مهر.
 ۱۵. **مقدسی، أبو عبد الله محمد بن أحمد**، ۱۳۶۱، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، تهران، رکت مولفان و مترجمان.
 ۱۶. **مهريار، محمد**. ۱۳۶۵. بررسی اجمالی پل دختر جایدرد. مجله اثر. شماره ۱۲-۱۳-۱۴. صص ۱۷۷-۲۰۷.
17. Stein, sir Aurel, 1940, old Routes of western iran, London, pp 206208-p1.66.

A New Look to the Mir GholamHashemi Castle, the Components of the Building (Castle or Caravansary)

Majid Sarikhani

faculty member of shahrekrd University - Department of Archaeology
sarikhanimajid@yahoo.com

Akbar Sharifinia

Masters of archeology, University of Tarbiatmodares.

Neda Ghanbari

Masters of archeology, University of Tarbiatmodares.

Abstract

Mir GholamHashemi castle in Ilam is located in Farhad Abad village near the DarrehShahr city. According to the inscription on the entrance of the building of the castle, it is dated back to Qajar period. This inscription is the only evidence that names the building a 'castle'. Unlike the implication of the word, there is no sign of military considerations, like other castles of this period. Architectural indicators of Iranian military castles such as watch towers, loopholes, large iron gates, moats, magazine, prisons and the like are not found there. This research studies Mir Gholam Hashemi castle architecture work that is located in Farhad Abad village. This study used field research and literature review to analyze the main function of this building compared to other similar buildings in Qajar period.

The purpose of this study is to analyze the available data to specify the use of this construction, whether it is a castle or a caravansary. The research question is that, what are the architectural elements that are used in the construction of this building; and the research hypothesis is that the architectural elements used in this building represents a Qajar caravansary. The results show that, this castle can be considered as a kind of private caravansary which in addition to its original purpose had some defensive and protective functions. This building was also supervising execution of country laws and by managing social relations between adjacent villages, in addition to guiding caravans, raised financial profits for the local Khan.

Keywords:

Ilam, DarrehShahr, Farhad Abad, Qajar, Mir GholamHashemi castle, caravansary.

